

Süleymanova Xatirə Etibar qızı⁸
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ ƏDƏBİ-BƏDİİ DİSKURS

Diskurs mərkəzi mövqeyini söz komponenti təşkil edən bir hadisədir. Hadisə mövcud vəziyyətin fonunda müəyyən dəyişikliklərə əsaslanır. Buna görə də hər hansı bir dəyişiklik zamanla baş verir və bu fikrə əsaslanaraq dəyişikliyin əhəmiyyətli xüsusiyyəti zaman hesab edilir. Beləliklə, diskurs dinamik struktura bənzəyir; bir növ hərəkətdə olan mətni ifadə edir. Bu mənada, hərəkət ideyasının özünəməxsus olması çox əhəmiyyətlidir.

“Diskurs” sözü fransız dilindən alınma olaraq *le discours* sözündən götürülüb. Rus dilçilik elmində nisbətən yaxınlarda, 20-ci əsrin 70-ci illərinin sonlarında istifadə olunmağa başlayıb, baxmayaraq ki, bəzi tədqiqatçılar onun yaranma tarixini çox vaxt İntibah dövrü ilə əlaqələndirirlər, digərləri isə hətta bu terminin V-ci əsrdə meydana gəldiyinə inanırlar və simvolik olaraq latın dilindən (*discursus*) “söhbət” kimi tərcümə edirlər.

Bu gün “diskurs” termininin birmənalı şərhı yoxdur, bu da onun fənlərarası statusu ilə bağlıdır. Fəlsəfədə yaranaraq, diskurskoqnitiv dilçilikdə, mədəniyyətsünaslıqda, semiotikada, linqvokonseptologiyada, məntiqdə, linqvososiologiyada, mətn dilçiliyində, ədəbiyyatsünaslıqda və digər elm sahələrində öz yerini tapmışdır. Diskursun mahiyyətini və aktuallığını qeyd etmək üçün M.L. Makarov etiraf edir ki, “bu gün “diskurs” kateqoriyasının sosial elmlərdəki rolu avronun Avropa iqtisadiyyatındakı roluna bənzəyir.” [6, 11]

Dilçilik elminin mövqeyindən diskurs dil tədqiqatının yeni, dəyə bilərək ki, daha mürəkkəb tərəfini nümayiş etdirir, linqvistik tədqiqatın geniş yanaşma və metodlarının axtarışını tələb edir. Diskursun müəyyənləşdirilməsində problem onun qeyri-sabitliyində və təzahürünün dinamik xarakterindədir. “Sözün, ifadənin, cümlənin yalnız statik varlıqlar, sistemin sabit elementləri kimi təhlilində istifadə olunan üsullar, ümumiyyətlə, istifadə üçün yararsız olur” [1, 6]. Bu onu göstərir ki, diskurs ilk növbədə prosesdir, dil isə sistemdir və diskursda müxtəlif dil vahidlərinin təhlili artıq ənənəvi linqvistik tədqiqatları nəzərdə tutmur, əksinə, başqa bir şeyi nəzərdə tutur, çünki diskursun xarakterik xüsusiyyətlərinə malik olan bu vahidlər eyni dərəcədə dinamik olur, konnotativ və assosiativ xüsusiyyətlərə malikdir və semantik qeyri-sabitliyi nümayiş etdirir.

Diskurs tədqiqatlarında təkamül və onun çoxaspektli olması onun çoxsaylı təfsirinə səbəb olmuşdur, lakin bu gün ənənəvi olaraq “diskurs” dedikdə ekstralingvistik - pragmatik, sosial-mədəni, psixoloji və s. amillər ilə bir yerdə əlaqəli bir mətn anlayırıq, hadisə aspektində götürülmüş mətn. Yəni sosial kontekst və qarşılıqlı əlaqə diskursun təşkili üçün aparıcı şərtlər kimi görünür. Bu baxımdan ədəbi-bədii diskurs dedikdə biz linqvistik təcəssümü sintez edən bədii ünsiyyət prosesini, daxili və xarici amillər ilə şərtlənən, bədii mətni və yazıcının reallığı subyektiv qiymətləndirilməsi kimi başa düşürük. Qeyd etmək lazımdır ki, bu subyektivliyin mərkəzində eksplisit və ya implisit olaraq “müəyyən münasibətləri, o cümlədən kommunikativ niyyətləri və müraciət olunana estetik təsirin məlum üsullarını rəhbər tutaraq” yazıcının oxucu auditoriyasına koqnitiv yönümlü hərəkəti ehtiva olunur. [3, 484]

Diskursun növlərini fərqləndirmək üçün mətnin pragmatikası, onun təşkili parametrlərinə və janr-üslub xüsusiyyətləri kimi meyarlar, habelə müəllifin bu və ya digər nitqdən istifadə sahəsinə olan istəyi rəhbər tutulur.

Ədəbi-bədii diskursun bütün digər növlərdən əsas fərqləndirici xüsusiyyəti, əsərin müəllifinin təqdim olunan məlumatlara görə əslində heç bir məsuliyyət daşmadığı bədii dünyanın yaradılmasıdır, üstəlik, “onun məlumat mənbələrini təhrif etməsi, onun istinad etdiyi tarixi reallıqlar və baş vermiş digər hadisələr və ya mətnlərlə hər hansı manipulyasiyalar sözün əsl mənasında həqiqəti əks etdirir (həlbuki bunu siyasi, qəzet, reklam və s. haqqında demək olmur) və bədii diskursun xüsusi məqsədlərinə xidmət edir.

Ədəbi-bədii diskursun başqa bir xüsusiyyəti onun estetik funksiyasıdır, hansıki dil vahidlərini tələb olunan formata salaraq, oxucuda müxtəlif hiss və emosiyaları yaradıb, onun reallığa olan mənəvi dəyərlərə əsaslanan münasibətini formalaşdırır. Sənət əsərinin estetikası müəllifin dünyagörüşünün həm şəxsi, həm də sosial mahiyyətini açıqlayaraq, onun yaradıcılıq planının həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Beləliklə, ədəbi-bədii diskurs oxucunu öz məkanına cəlb edərək onun qarşısında saxta bir dünya açır və yazıcı ilə ünsiyyət qurulur. Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik tədqiqatlarda bədii diskursda müəllif və oxucu müxtəlif mövqelər tutur. Belə ki, yazıcının aparıcı rolunu M. Baxtin, U. But, P. Lubbok, S. Börk kimi alimlər müdafiə etmişlər. Bədii mətnin strukturunda aparıcı yeri oxucunun tutmasını təkid edənlər isə E. Hennequin, A. Beletsky, R. Barth, M. Fuko, V. Eko və Amerika reseptiv tənqid məktəbi olmuşlar [7, 3]. Son illərdə bu məsələ ilə bağlı nəşrlər daha az mübahisəlidir, ünvanlanan və göndərən arasında qarşılıqlı əlaqəyə daha çox diqqət yetirilir və hər hansı birinin roluna üstünlük verilmir. Bundan əlavə, ədəbi-bədii diskurs iştirakçılarının dialoq xarakteri təkcə şəxsi səviyyədə deyil, həm də dünyanı bədii dərk edilməsi ilə reallaşan ekzistensial səviyyədə özünü göstərir.

Ədəbi-bədii diskursun xüsusiyyətlərini təhlil edərkən diqqətə çatdırılır ki, bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar yalnız bu hadisənin müəyyən aspektlərinə həsr edilmişdir. Məsələn, Frans Kafkanın nəqli diskursu, F.M.

⁸ Azərbaycan Dillər Universiteti. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Dostoyevskinin müəllif diskursu, M.M. Prişvinin bədii diskursu, M. Tsvetayevanın poetik diskursu; bir sıra əsərlər isə postmodernizm diskursuna həsr edilmişdir. Fikrimizcə, bu təsnifat ədəbi-bədii diskursun pragmatik linqvistik sahəsinin, o cümlədən linqvistik və janr-üslub xüsusiyyətləri ilə birlikdə formal xarakter yaradan fərdi müəllif niyyətlərinin spesifikliyi və hər bir sənət əsərinin semantik unikalılığı ilə bağlıdır.

Burada digər diskursların xarakterik xüsusiyyətləri, məsələn, dini və ya ekzistensial diskursun bədii mətnə daxil edildikdə, bədii diskursun mümkün polimorfizmini də qeyd etmək lazımdır. Bununla belə, bədii əsərlərdə süjetlərin, dialoqların və ya digər diskursların personajlarının realizm məsələsi ortaya çıxır. Bir tərəfdən, bunlar, məsələn, ekzistensial diskurs şəklində yazılmış real personajlar, onların çıxışları və şəraiti ola bilər; digər tərəfdən isə, bu, müəllifin canlı çıxış, personajlar və ya situasiyaların illüziya yaradan stilizasiya vasitəsidir. İstənilən halda bədii diskursun inklüziv statusu nəzərə alınmaqla realılıqla bağlı təqdimatın həqiqətə uyğunluğu qəti şəkildə tənqid olunmur.

Üstəlik, hər hansı bir əsəri oxucu öz dünyagörüşü prizmasından qavradığında, o əsərdəki hər hansı bir xarakterlə özünü eyniləşdirə bilər və onun üçün yeni reallıq kimi görünən bədii dünyaya tam daxil olmaqla öz aralarında olan məsafəni minimuma endirə bilər. Oxucunun bu mövqeyi ədəbi-bədii diskursun aşağıdakı xüsusiyyəti ilə izah olunur: dil vasitələrindən istifadə edərək qavrayışın xüsusiyyətlərini və nəticələrini (vizual, eşitmə, toxunma, qoxu və ya dad) ifadə edir. [2, 10].

Ədəbi-bədii diskurs mürəkkəb kommunikativ hadisə və onun iştirakçılarının şüurunun, təfəkkürünün və dilinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsi olmaqla açıq, sərt olmayan, dinamik və davamlı labial quruluşa malikdir. L.A. Manerkonun fikrinə əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, bədii mətnin diskursiv məkanının çoxölçülülüyü mətnin dərk edilməsinin dərin əsas proseslərini, oxucunun bilavasitə əldə etdiyi biliklərlə əsərin müəllifi tərəfindən verilən diskurs məlumatlarının birləşməsinə əhatə edir. [8, 113]. Məhz bu mühüt yazıcının və cəmiyyətin mədəni kodlarının müəyyən məkan-zaman əhatəsində əks olunduğu diskursun semiotik məkanını təşkil edir.

Müəllifin niyyətini şifahi ifadə edən müxtəlif linqvistik və konseptual vasitələr ədəbi-bədii diskursun linqvistik quruluşunu müəyyən edir. V.Z. Demyankov situasiya aspektini ön plana çıxararaq hesab edir ki, diskursun elementləri təqdim olunan hadisələr, onların iştirakçıları, icraedici məlumatlar və “qeyri-hadisələr”dir: hadisələri müşayiət edən hallar; hadisələri izah edən fon; tədbir iştirakçılarının qiymətləndirilməsi; diskursu hadisə ilə əlaqələndirən məlumat [9, 87].

Bu amillər diskursun dualistik xarakterini təsdiqləyir, hansında ki həm dilin parametrləri, həm də təfəkkür və şüur parametrləri reallaşır. Eyni zamanda, şüur-dil ikiliyi ədəbi-bədii diskursda həm monoloq, həm də dialoq formasında reallaşa bilər. Eyni zamanda, M.N. Kojina, nitq prosesində iştirak edənlərin sayından asılı olmayaraq dilin kommunikativ təbiətini qəbul edərək, qeyd edir ki, “ünsiyyət nitqin bütün formalarında özünü göstərir, ona görə də mahiyyət etibarilə bütün nitq dialoqdur” [5, 207].

Ədəbi-bədii nitqin strukturunun mürəkkəbliyi müxtəlif səviyyələrdə linqvistik təhlilə imkan verir: ritmik və intonasiya, leksik, qrammatik, sintaktik, mədəni və milli səciyyəvi dəyərlərin nəzərə alınması baxımından və s. Ən xarakterik əyani vasitələr frazeoloji vahidlərin istifadəsi, funksional sinonimlərin istifadəsi, dil oyunlarının olması, epitetlərin, metaforaların, şifahi ifadələrin istifadəsi hesab edilir.

Açar sözlərdə və anlayışlarda həyata keçirilən semantik və pragmatik komponentlər də nəzərə alınmalıdır. V.Z. Demyankov hesab edir ki, diskurs bəzi dəstəkləyici anlayışlar ətrafında cəmləşərək, yaradıcı üçün ümumi olanlarla müəyyən edilən personajları, obyektləri, şəraiti, vaxtı, hərəkətləri və s.-ni təsvir edən ümumi kontekst yaradır. Ədəbi-bədii nitqdə belə yardımçı anlayışlar ən çox nominal leksemlərlə təmsil olunur: həyat, ölüm, xeyir, şər, sevgi, dostluq, xoşbəxtlik, iman, tanrı və s. Qeyd etmək vacibdir ki, mürəkkəb mental formasiyalar kimi anlayışlar əvvəlcə mətn və diskurs çərçivəsindən kənarda, yazıcının şüurunda formalaşır, sonra bədii konsepsiyanın yaradılması zamanı rəşional dərk edərək mətnə şifahi şəkildə ifadə olunur və bununla da onun kommunikativ yönümünü və estetik təsirini müəyyən edir.

Əlbəttə ki, mətn elementlərinin təşkili yazıcının pragmatik münasibətinə əsaslanan müəyyən konstruksiyalarla diktə olunduğundan, bütün bu əlamətlər bir-biri ilə sıx bağlıdır, onların şərhini yalnız ayrı-ayrı dil vahidlərinin məna və əlaqəsini qurmaqla müəyyən etmək olar.

Beləliklə, ədəbi-bədii diskurs iki mahiyyətin vəhdətini təşkil edir: yazıcının linqvistik ünsiyyət prosesini və nəticədə yaranan bədii mətni. Mətn diskursun əsas komponenti kimi linqvistik və dildənkənar hadisələri aktuallaşdırır, yazıcının linqvistik şəxsiyyətinə dil və diskurs vasitəsilə psixi, etnik, sosial və digər komponentlər daxil etməklə dinamik, inkişaf edən bir fenomen kimi təmsil edən fərdi müəllif dominant mənalara əks etdirir.

Son tədqiqatların göstərdiyi kimi, mətn təkcə dil hadisəsi deyil, həm də kodlar və işarələr sistemini həyata keçirən, özü də işarə kimi fəaliyyət göstərən semiotik kateqoriyadır. Bununla belə, Y.Y. Brazgovskayanın qeyd etdiyi kimi, ümumi linqvistik şifahi işarədən fərqli olaraq, ədəbi mətn daha çox fərdi (müəllif), prosessual, immanent və emosional xarakterlə səciyyələnir.

Ədəbi mətnin bütün işarələr dəsti ilə ədəbi-bədii diskursun məhsulu olaraq müəyyən edilməsi, mətnin semiotikasını əvəz edərək, müəyyən edən diskursun özünün semiotikası haqqında sual yaranır. Bədii mətnin bütün səviyyələrində həm dil xüsusiyyətlərinin, həm də mətnin qurulması mexanizmlərinin öyrənilməsinə yanaşmaların sonrakı inkişafını təyin edir.

Burada qeyd etmək lazımdır ki, Qərb dilçiliyi üçün diskurs semiotika problemini deyil və onun ilkin şərtləri yarım əsr bundan əvvəl məşhur fransız semiotik filosofu Roland Bartın “La linguistique du discours” əsərində diskursu translingvistikanın obyektı – kütləvi kommunikasiya sferasına aid sonsuz folklor və bədii mətnlərin öyrənilməsi ilə məşğul olan semiotikanın bir qolu kimi ayırdığı zaman yaranmışdır.” [10, 580].

Rus dilçiliyinə gəlincə, semiotika hazırda dilçilər tərəfindən uzun müddət “insan həyatının mərkəzi məqamı” kimi qəbul edilən diskurs, xüsusən də ədəbi-bədii diskursun semiotikası hələ də dilçilik elminin platformasında inamlı mövqe qazanmaqdadır.” [9,23].

Ədəbi-bədii diskursun semiotikası mədəniyyətin ən mürəkkəb obyektı olan bədii ədəbiyyatın öyrənilməsində zəruri hesab olunur və bu mədəni proses real xüsusiyyətlərindən danışmağa imkan verir, konkret ədəbi hadisələrin çoxsaylı şərh faktlarını izah etmək üçün təkə intuitiv deyil, həm də semiotik cəhətdən yoxlanılır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Борбодко В.Г. Принципы формирования дискурса: От психолингвистики к лингвосинергетике [Principles of discourse formation: From psycholinguistics to linguosynergetics]. Moscow, KomKniga, 2006, 288 p.
2. Варламенко И.Г. Перцептивные фразеологизмы в англоязычном художественном дискурсе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Барнаул, 2017. – 25 с.
3. Гуо Х. Особенности дискурса художественного произведения // Молодой ученый. – 2017. – № 20 (154). – С. 483–486.
4. Демьянков В.З. Когнитивизм, когниция, язык и лингвистическая теория // Язык и структуры представления знаний. – М.: Изд-во ИНИОН РАН, 1992. – С. 39–77.
5. Кожина М.Н. Диалогичность письменной научной речи как проявление социальной сущности языка // Методика и лингвистика. – М.: Наука, 1981. – С. 187–214.
6. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003.
7. Макеев Е. В. Автор и читатель в структуре художественного текста (на материале русской литературы 1990-х – 2010-х гг.): автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Новосибирск, 2013. – 19 с.
8. Манерко Л.А. Структуры знаний, представленные в художественном и академическом дискурсах // Вестник Моск. ун-та. – 2013. – Сер. 22. Теория перевода. – С. 100–118.
9. Прохоров Ю.Е. Действительность. Текст. Дискурс: учеб. пособие. – М.: ФЛИНТА, 2021. – 224 с.
10. Barthes R. La linguistique du discours // Sign. Language. Culture. – The Hague, Paris: Mouton, 1970. – P. 580–584.

Açar sözlər: diskurs, mətn, dilçilik, nitq, işarə

Ключевые слова: дискурс, текст, языкознание, речь, знак

Key words: discourse, text, linguistics, speech, sign

РЕЗЮМЕ

Литературно-художественный дискурс в современной лингвистике

В статье обосновывается важность и актуальность изучения дискурса в целом и в литературно-художественном дискурсе, в частности, выдвигаются теоретические вопросы понимания концепта литературно-художественного дискурса в современной лингвистической науке, дается обзор различных научных понятий в области дискурса и текстологии, анализируются результаты предыдущих исследований дискурса, строятся общенаучные основы описания и исследуется структура дискурса.

По результатам анализа научной литературы дается трактовка литературно-художественного дискурса как художественного текста, синтезирующего языковое воплощение самого процесса художественного общения, обусловленного различными внутренними и внешними факторами. а также субъективная оценка реальности писателя. Отмечается, что центром этой субъективности эксплицитно, а чаще имплицитно, является познавательно-направленное воздействие писателя на читательскую аудиторию. Исследование также определяет специфические особенности литературно-художественного дискурса, отличающие его от других видов дискурса, анализирует лингвокогнитивные единицы, составляющие структуру художественного дискурса как представитель культурных кодов писателя и общества в определенном пространственно-временном континууме.

Делается вывод о двойственной природе литературно-художественного дискурса, в котором параметры реализуются как язык, так и авторское мышление и сознание. Выявляются различные типы дискурса как части литературно-художественного дискурса. Теоретическая значимость данной статьи заключается в том, чтобы пролить свет на новые аспекты семиотики дискурса, в углублении представлений о сущности и особенностях литературно-художественного дискурса, способствуя дальнейшему развитию теории художественного текста и дискурса.

SUMMARY

Literary and artistic discourse in modern linguistics

The article confirms the significance and relevance of studying discourse in general and literary and artistic discourse in particular. It also raises theoretical questions about how modern linguistic science should conceptualize literary and artistic discourse, gives a summary of various scientific ideas related to textual criticism and discourse, and evaluates the findings of earlier studies on discourse. Finally, it explores the discourse structure and builds the general scientific foundations of the description.

An interpretation of literary and artistic discourse is provided as an artistic text that synthesizes the linguistic embodiment of the very process of artistic communication, conditioned by various internal and external factors as well as the writer's subjective assessment of reality, based on the findings of the analysis of scientific literature. It is observed that the writer's cognitively directed effect on the readership lies at the core of this subjectivity, both openly and more frequently implicitly. The study also analyzes the linguocognitive units that comprise the structure of artistic discourse as a representative of the writer's and society's cultural codes within a particular space-time continuum, and it ascertains the particular characteristics of literary and artistic discourse that set it apart from other types of discourse.

A conclusion is reached regarding the dual nature of creative and literary discourse, where the boundaries are realized through language and the thoughts and consciousness of the author. Literary and artistic discourse comprises a variety of discourse types. This article's theoretical value lies in its ability to clarify new areas of discourse semiotics, expand on concepts regarding the nature and characteristics of literary and artistic discourse, and advance the theory of artistic text and discourse.

Rəyçi: f.e.d. , dos. Fəridə Məhəmmədəli qızı Allahverdiyeva